

JEVREJI NA BALKANSKOM POLUOSTRVU I U STAROJ SRPSKOJ DRŽAVI DO DOLASKA TURAKA

Istorija Jevreja na Balkanskom Poluostrvu pretstavlja u istoriji jevrejskog naroda najmanje poznato i najslabije proučeno poglavlje tako da je i istoričar S. Dubnov priznavao da se ovde kreće po neispitanom ili vrlo slabo poznatom terenu. Bezbrojne oluje koje su tokom vekova prohujale preko ove evropske vetrometine uništile su i ono malo spomenika što je bilo, arhivi jevrejskih opština na Balkanskom Poluostrvu ostali su u velikoj većini slučajeva neispitani, a poslednji svetski rat, koji je uništio jevrejske opštine na Balkanu, uništio je i sve pisane spomenike, tako da je danas istraživanje istorije (naročito stare) Jevreja na Balkanu još teže nego ranije.

Gotovo je nemoguće ma i sa približnom tačnošću odrediti vreme kada su se Jevreji prvi put pojavili u Evropi, ali je sigurno da je to bilo najpre u zemljama Balkanskog Poluostrva. Tvrđnja jevrejskog istoričara S. Rosanesa, da su se Jevreji prateći osvajačke pohode pod Darijem još u VI veku pre naše ere raširili na Balkanu, naročito u Meziji¹⁾, samo je hipoteza koju su doduše prihvatili i neki bugarski naučnici (naprimer Kacarov), ali se ona zasniva samo na retkim tragovima semitskih kultova, koji se s ove i s one strane mons Haemusa mogu pratiti unatrag do tog doba.

Tačnija izgleda hipoteza da su prvi Jevreji došli u Evropu krajem VI veka pre naše ere, i to kao robovi koje su fenički trgovci robljem dovodili i prodavali po jonskim ostrvima. Iz sačuvanih natpisa koji potiču iz II veka pre naše ere vidi se pouzdano da su se po gradovima na mnogim ostrvima bili naselili Jevreji, većinom nekadašnji robovi²⁾; pronađene su i ruševine sinagoga iz I veka, što dokazuje da su u to doba već morale postojati jevrejske opštine u Atini, Patrasu³⁾, na Egini i Delu⁴⁾. Iz te činjenice da su Jevreji već u II i I

1) Historia de los judios de Bulgaria, „El Mundo Sefardi“, Br. 1, Beč 1923.

2) Collitz, Griechische Dialektschriften 1722, 2029.

3) Corpus inscr. Graecarum 9896.

4) Mélanges Holleaux, Recueil de mém. concern. l'antiquité grecque, 1913, str. 201 sqq. Isporedi još: Dittenberger G., Sylloge inscriptionum Graecarum, 3 Leipzig 1915—24, 1181.

veku pre naše ere bili u stanju da obrazuju autonomne opštine možemo zaključiti da Jevreji ne samo što su uživali istu slobodu vere koja je u Grčkoj davana i drugim stranim verskim opštinama, nego da su usled specijalne kontrole i uticaja njihove vere na sve manifestacije svakidašnjeg života (naprimer propisi o držanju šabata, koji su Jevreje činili slabo podесnim za službu u vojsci; mnogobrojni propisi o čistoći, propisi o jelu itd.) bili u posedu naročitih prava koja ostalim strancima nisu nikad davana. Taj naročiti položaj Jevreja (takozvana „isopoliteia”), nije doduše značio puno građanstvo, tako da su Jevreji bili oslobođeni od izvesnih građanskih dužnosti⁵⁾, ali je ipak pretstavljao ravnopravnost koja im je obezbeđivala sva prava jednog grčkog građanina.

Još manje podataka imamo o širenju Jevreja po Makedoniji⁶⁾, Meziji i u Iliriku. U izveštaju o putovanju apostola Pavla (iz I veka naše ere) pominju se jevrejske opštine u Solunu, Veriji i u Filipima. U svim tim opštinama bilo je mnogo proselita, što ukazuje na to da su te jevrejske opštine bile vrlo stare i da su razvijale aktivnu versku propagandu. Godine 1926 otkrio je Fr. Bulić kod Solina tragove jednog jevrejskog groblja, koji izgleda da potiču iz I veka naše ere⁷⁾. Jedan nadgrobni natpis na latinskom jeziku iz okoline Senja potiče takođe iz I veka⁸⁾. Nadgrobni natpis (opet na latinskom) arhisinagoga Josephusa dokazuje postojanje jedne jevrejske opštine u važnoj vojničkoj koloniji Oescusu (Colonia Ulpia, današnji Gigen) na donjem Dunavu u II veku naše ere. Isto tako potiču iz II veka dva nalaza iz Bosne⁹⁾. Svi su ti spomenici pisani na latinskom jeziku, što ukazuje na to da Jevreji u predele severnog i srednjeg Balkana nisu došli s juga, nego sa zapada, po svoj prilici prateći rimske legije.

Iz nešto dočnijeg vremena potiče velika sinagoga čije su ruševine otkopane u Stobima 1931 godine¹⁰⁾. Sudeći po veličini i raskošnosti ove sinagoge, u Stobima je postojala velika i bogata romaniotska jevrejska opština. Utvrđeno je da je krajem IV veka naše ere u Jedrenu bila romaniotska jevrejska opština, koja izgleda da je ovde postojala još u vreme cara Hadrijana. Arkadije (395—408) izdao je 397 godine zakon protiv sve češćih napada na sinagoge u Iliriji¹¹⁾.

5) Naročito ἀσπολιτεία koju su im dočnije potvrdili i Rimljani (Dolabella: Jos. Ant. XIV, 10, 11—12; Caesar: Ibid. XIV, 10, 6).

6) Philo, Legat. ad Cajum, § 36.

7) Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, XLIX (1926—7), str. 116—124).

8) CIL, III, 10055, Suppl. str. 2328¹⁷⁵.

9) CIL, III, 14339.

10) O sinagogi u Stobima i velikom grčkom natpisu (na jednom stubu) Kl. Tiberija Polycharmusa: N. Vulić u Glasu Akademije i u Bull. Corr. Hell., 1932, str. 291—8; H. Lietzmann, Synagogeninschrift in Stobi, Zeitschr. für neutest. Wissenschaft, 1933, str. 93—94; M. Danov, Beleške o velikom natpisu iz sinagoge u Stobima u Bull. Inst. Bulg., 1934, str. 101—105; A. Marmorstein, The Synagogue of Claudius Tiberius Polycharmus in Stobi, u Jewish Quarterly Review, 1936, str. 373—384.

11) Graetz, Istortja Jevreja, IV, Codex. Theodosianus, XVI, 8, § 12.

Pošto je na nikejskom saboru najzad povučena linija između jevrejstva i hrišćanstva, koje je uzdignuto na rang državne religije, otpočela je duga serija zakona i edikata kojima su rimski i docnije vizantiski carevi pokušavali da „reše” jevrejski problem. Iako su neki od tih zakona bili doista takvi da su mogli u velikoj meri pogoršati položaj Jevreja, koji su se u jezičkom pogledu bili već potpuno asimilirali s Grcima, ipak se njihovo dejstvo nije tako strašno osetilo, jer nisu dosledno sprovedeni ni u samoj prestonici. Jedina njihova posledica bila je raseljavanje Jevreja iz većih centara, kao naprimer iz Carigrada i Soluna, u unutrašnjost zemlje, gde su se već od VI veka bila raširila slovenska plemena, koja će ubrzo već pokušavati da osnuju svoje samostalne države. Prvi takav zakon bio je čuveni edikt „Cunctos populos” Teodosija I o nasilnom pokršćavanju Jevreja. Sličan zakon izdao je docnije, 633, u Vizantiji Iraklije I, a 722 Lav III. Ti su zakoni imali za posledicu da su se Jevreji iz Vizantije počeli u većoj meri seliti u Bugarsku, gde misu bili izloženi verskim gonjenjima i gde su čak među neznabožačkim Bugarima razvili živu versku propagandu¹²⁾. Gotovo je izgledalo da će se kod Bugara ponoviti ono što se sto godina ranije desilo kod Hazara; ali bugarski kralj Boris odluči 865 godine, iz političkih razloga, da primi hrišćanstvo iz Vizantije. On je novu veru nametnuo svojim podanicima silom i samo formalno. Iz onih 106 pitanja koja je uputio papi Nikoli I 866 godine, kada se, zabrinut za svoju samostalnost, obratio Rimu, vidi se kako je nova vera malo bila uhvatila korena u njegovom narodu: pre uvođenja hrišćanstva kod Bugara odozgo u narodu se svuda osećao uticaj jevrejske vere, jer ni sam Boris u mnogo čemu ne ume da razlikuje jevrejske elemente od hrišćanskih. Vidimo zatim da je među njegovim podanicima bilo vrlo mnogo „judaizirajućih hrišćana” koji su svetkovali subotu, održavali propise o kašrutu itd.¹³⁾ Rosanesova tvrdnja da su i slovenski apostoli Ćirilo i Metodije stajali pod jevrejskim uticajem¹⁴⁾ zasniva se na tezi da su Ćirilo i Metodije pri sastavljanju glagoljske azbuke za neka slova uzeli za osnovu odgovarajuće znake iz starojevrejske, odnosno iz samarićanske azbuke, što je opet samo donekle tačno¹⁵⁾. Ali iz putopisa Benjamina iz Tudele vidimo da se uticaj Jevreja bio proširio do Tesalije i da je kod primitivnih brđana u oblasti Megale Vlahia bio još u XII veku vrlo snažan¹⁶⁾.

Pošto je već u X veku u Raškoj, a u XI veku u Zeti bilo došlo do kratkotrajnih pokušaja osnivanja srpske države, položio je najzad

12) J. Pargoire, *L'Eglise Byzantine*, Paris 1925, str. 282.

13) Mansi, *Sacrorum conciliorum novissima et amplissima collectio*, Florent. et Venet. 1759—1788. Tom XV, 401. — Ispor. Krauss, *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*, 1914, str. 40 sq.

14) Rosanes, *Togarma*, 12, str. 13.

15) P. S. Šafarik, *Über den Ursprung u. die Heimat des Glagolitismus*, 1858; W. Vondrak, *Altkirchenslawische Grammatik*, 1912. — Mézan, *Les Juifs espagnols en Bulgarie*, 1925, str. 9.

16) *Reisebeschreibungen des R. Benjamin von Tudela*, ed. Adler, Frankfurt a. M. 1904, I deo, str. 16.

u XII veku Stefan Nemanja temelje novoj srpskoj državi koja se pod nizom energičnih vladara ne samo potpuno oslobodila od Vizantije nego se ubrzo razvila u najveću silu na Balkanskom Poluostrvu. Taj je uspon trajao jedva dve stotine godina i nova država, došavši do svoje kulminacije pod Stefanom Dušanom, raspala se pod slabim Stefanom Urošem na hrpu feudalnih državnica koje su redom lako propadale pred navalom Turaka iz Male Azije. Iako nam je poznato da su u to vreme već postojali jevrejski verski, kulturni i trgovački centri u mnogim gradovima Makedonije (Kostur¹⁷), Ohrid¹⁸), Skoplje¹⁹) i u Albaniji²⁰), ipak u mnogobrojnim aktima, poveljama i dokumentima nemanjičke Srbije nigde nema pomena o Jevrejima²¹).

Ni za Jevreje u Beogradu nije moguće utvrditi kad su se ovde naselili. Stari običaj da se u beogradskoj opštini Esterina megila čita i na Sušan Purim svakako je znak da je beogradska jevrejska opština vrlo stara, iako se tradicionalno tumačenje starosti beogradske jevrejske kolonije²²) ne sme uzeti doslovno kao istoriski argument. Hazdaj ibn Šaprut, u X veku, izgleda da je znao za beogradsku opštinu koja se, zahvaljujući zgodnom položaju Beograda, brzo razvijala i postala posle Soluna najvažniji duhovni i ekonomski centar balkanskog Jevrejstva. Beograd je dao nekoliko rabina čuvenih sa svoje učenosti, ali dalja burna sudbina grada onemogućila je da se jevrejska opština tu razvija i dalje kao što je bila počela.

Sudeći po svemu, u nemanjičkoj Srbiji do cara Dušana nije bilo mnogo Jevreja, i oni u privredi i trgovini nove srpske države nisu igrali nikakvu ulogu. Jezgro nove srpske države koja se stvarala bila je Raška, a Raška, kao duže vreme i cela srpska država, ležala je tako da je nisu doticale obe trgovačke magistrale što su prelazile preko Balkanskog Poluostrva: via Egnatia koja je, polazeći od Drača, dodirivala gradove Ohrid, Monastir (Bitolj), Edesu, Pelu i Solun i završavala se u Carigradu, prolazila je daleko južnije, a stari vojnički put koji je od Singidunuma vodio preko Niša i Sofije (Serdica) u Carigrad (i kojim su išli Gotfrid Buljanski i Fridrih I Barbarosa sa svojim krstašima) dodirivao je samo periferno mladu srpsku drža-

¹⁷) Iz jedne rabinske škole u Kosturu (Kastorji) izišao je oko 1060 jevrejski pesnik Tobija ben Eliezer, autor midraša „Lekah tov“ (Steinschneider, Cat. Bodl. 2674). — Dimitrije Homatijan (ep. 85) pominje oko 1250 neke Jevreje kao posednike vinograda u okolini Kostura.

¹⁸) U Ohridu se oko 1328 rodio Juda Moskoni, autor jednog superkomentara za knjigu o Ezri (Krauss, Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte, 1914, str. 132). Rodom iz Ohrida je i Johanan ben Ruben (Steinschneider, Cat. Bodl. br. 542; Kat. Leyden, str. 123).

¹⁹) Prema jevrejskom natpisu na staroj sinagogi u Skoplju prva jevrejska bogomolja u Skoplju podignuta je 1366 godine.

²⁰) Jevrejski trgovci iz Drača pominju se u starom Dubrovniku 1368: Diversa Canc. XXI. 71'—72; Thallóczy-Jireček-Šufflay, Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, tom. II (Beč 1918) str. 248.

²¹) Ako dakle L. Fišer (Encyclop. Judaica, IX, 591) kaže da su Srbi, „koji su u VII veku osnovali svoju državu“, „Jevreje naročito gostoljubivo primili“, onda je to jedna od onih hipotetičnih tvrdnji kojima neki istoričari misle da mogu popuniti praznine u istoriji.

²²) Mi. Meg., I, 1—2. Uporedi I. Šlang, Jevreji u Beogradu, 1926.

vu. Ta okolnost, kao i činjenica da odnosi između nove srpske države i Vizantije dugo nisu bili prijateljski, bila je razlog što se srpska trgovina rano orijentisala na zapad prema Jadranskom Moru i njom su ubrzo potpuno ovladali sposobni Dubrovčani, koji su osim toga imali i to — u trgovini vrlo značajno — preimućstvo da su govorili istim jezikom i koji su umeli da steknu naročitu naklonost mnogih srpskih vladara²³).

Kada je Stefan Dušan (1331—1355)²⁴) granice svoje države raširio na sever do Save i Dunava, na jug do Korinskog Zaliva, a na istok do reke Meste, nova velika srpska država morala je među svojim stanovnicima imati i znatan broj romaniotskih Jevreja. Iz ovog doba potiču i prvi pisani spomenici u kojima se pominju Jevreji. Pored neodređenih aluzija²⁵) imamo sad i potpuno preciznih spomenika. Tako napr. u jednoj hrisovulji iz god. 1345 Stefan Dušan poklanja Jevreje u Zihni (u zapadnoj Trakiji) manastiru Sv. Jovana Prodroma²⁶). Godine 1348 poklanja Bogorodičinom manastiru u Likusadi Ἰουδαίων τὸν Ἀνακτήριον ὀνομαζόμενον iz Tri kale²⁷).

Neobična i davno zapažena je okolnost da u zakoniku koji je Dušan objavio 1349, i u kojem se pravoslavlje svuda ističe kao jedina priznata državna religija²⁸), nalazimo doduše propise o jericima²⁹), ali naročitih propisa o Jevrejima nema nigde³⁰), tako da na osnovu ovog dragocenog pravnog spomenika nismo u stanju da stvorimo sebi tačnu sliku o pravnom položaju Jevreja u Dušanovoj državi. Stvar ipak biva sasvim jasna, ako uzmemo u obzir obe gore pomenute Dušanove hrisovulje, kao i još jedan vrlo dragocen podatak u jednoj hrisovulji njegovog sina i nasljednika Stefana Uroša, koji 1361 godine poklanja lavri sv. Atanasija jedno mesto u Halkidiki ἐν ᾧ καὶ κἀθηρταὶ Ἰεβραῖοι δίδοντες κατ' εἶος τεταγμένον αὐτῶν τέλος³¹) Vidimo dakle da su Jevreji, bar u novoosvojenim krajevima, imali da plaćaju godišnji porez po glavi, o čijoj visini doduše nemamo po-

²³) K. N. Kostić, Trgovački centri i drumovi, str. 145. — Miklošić, Monum. serb., Beč 1858, str. 2, 25.

²⁴) Dušan je bio oženjen sestrom bugarskog cara Joana Aleksandra koji je docnije uzeo za ženu sa svoje lepote čuvenu Jevrejku Saru — Teodoru (Jireček, Geschichte d. Bulgaren, str. 130). Od udaje njegove kćeri Mare za vizantiskog princa Andronika teče jevrejska krv u žilama Paleologa. Najstariju kćer Tamaru uzeo je za ženu Murat I, ali njegov sin i nasljednik Bajazit ne potiče iz tog braka, pa su prema tome netačna tvrđenja Mézana da je i Bajazit imao u svojim žilama jevrejske krvi: Mézan, Les Juifs espagnols en Bulgarie, Sofija 1925, str. 12.

²⁵) Napr. u potvrđi ranijih priloga manastiru Treskavcu Dušan daje ovom manastiru zemlje oko Prilepa čije međe idu na „dol jevrejski“ i na „rečište jevrejsko“.

²⁶) Solovjev-Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, str. 12. — Miklosich-Müller, Acta Graeca, V, 111—114. — Sathas, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη I, str. 234.

²⁷) Solovjev-Mošin, Grčke povelje srpskih vladara, Beograd 1936, str. 158.

²⁸) Zakonik Stefana Dušana, ed. Novaković, Beograd 1898, §§. 6, 899, 10.

²⁹) o. c., §. 153.

³⁰) Dolenc, Dušanov zakonik (1925), str. 41, pokušava tu upadljivu činjenicu da objasni time što zakonodavac nije uzeo u obzir pojedina lica i brojno neznatnije grupe ljudi.

³¹) Solovjev-Mošin, o. c., str. 204.

dataka, no koji svakako pretstavlja vizantisku instituciju koju je Dušan preuzeo zajedno sa novoosvojenim krajevima³²).

Prema tome vidimo da je status Jevreja u Dušanovom carstvu teoretski bio identičan statusu Jevreja u Vizantiji: oni su i ovde bili „*possessio Imperii*“, „*reddentes Imperio, quod ordinatum est eis*“. O nekim specijalnim antijevrejskim propisima u srednjovekovnoj Srbiji nema ni traga, pa izgleda da je srpska država bila tolerantnija od Vizantije, kao što je bila tolerantna i prema katoličkim Dubrovčanima.

Trgovina koja je pod Stefanom Dušanom došla do vanrednog procvata, nalazila se još pretežno u rukama Dubrovčana, kojima je car bio veoma naklonjen. Ali sve veći udeo počinju u srpskoj trgovini uzimati i Mlečići³³), na čije je prijateljstvo car, koji je stalno bio zaokupljen velikim koalicionim planovima, mnogo polagao³⁴). Da li su i u kolikoj meri u toj trgovini učestvovali i mletački Jevreji, to se iz sačuvanih dokumenata ne vidi. — Pošto se ni u dubrovačkim ni u mletačkim ispravama i dokumentima nigde ne pominje nijedan makedonski grad, izgleda da se dubrovački i mletački trgovinski uticaj nije prostirao dalje od Skoplja. Oblasti koje je Dušan otkinuo od Vizantije zadržale su, dakle, svoje trgovinske veze sa Istokom i ostale i dalje područje vizantiskih trgovaca, ali nemamo nikakvih bližih podataka o toj trgovini, tako da nam ništa nije poznato ni o tome da li su Jevreji iz Carigrada i Soluna učestvovali u toj makedonskoj trgovini³⁵).

³²) Da su Jevreji i u staroj Vizantiji podležali plaćanju poreza od 1 hyperpera na po glavi (nešto kao rimska capitularia), to je nakon Dölgerovih temeljnih izlaganja (Byzantin. Zeitschr., tom XXXI, 1931, str. 453—455 i „Die Frage der Judensteuer in Byzanz“ u Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, tom XXXVI, Stuttgart 1933, sv. 1, str. 7—29) morao priznati i Andreades (Economic History, Jan. 1934, str. 17—20), pošto je najpre bio pokušao da dokaže kako u Vizantiji nije bilo takvog poreza na glavu, želeći time da pokaže kako je položaj Jevreja u staroj Vizantiji bio povoljniji nego u ostaloj Evropi (Mélanges Ch. Diehl, tom. I, Paris 1939, str. 7—29). Taj jevrejski porez češće se pominje u vizantiskim dokumentima: u jednoj hrisovulji iz godine 1049 poklanja se jevrejski porez manastiru na ostrvu Hiosu (Miklosich-Müller, Acta Graeca, V, 443). Car Andronik III potvrđuje 1333 godine 20 hyperpera „koje Jevreji grada Zihne godišnje plaćaju kao porez“ (Χάρις τέλωνς ετησίως, ibid. str. 105). Stav vizantiskih careva prema Jevrejstvu okarakterisali su 1312 godine poslanici cara Andronika II Mlečićima ovako: nostri Judei quedam appropriata possessio sunt Imperii et ideo datus est eis locus deputatus habitacioni ipsorum in quo habitantes exercent proprias artes, reddentes Imperio illud, quod ordinatum est eis (Thomas, Dipl. Veneto-Lev., 153, citirano kod Dölgera u Vierteljahrsschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch., tom. XXXVI, sv. 1, str. 23—24).

³³) K. N. Kostić, Stara srpska trgovina i industrija, Beograd 1904, str. 14 sqq.

³⁴) Acta Archivi Veneti, I, 128—141 (Glasnik 11, 1859, str. 456 sqq.). Ćjubić, III, 174—179, 181, 185.

³⁵) Bogatu i vanredno informativnu riznicu podataka o privredi, zanatstvu i trgovini na Balkanskom Poluostrvu pretstavljaju još neproučene rezponce („Seelot u-tešuvot“) solunskih i carigradskih rabina. Iz njih je obilato crpao Emmanuel pišući svoju Histoire des Israelites de Salonique. God. 1938 ja sam s mladim učiteljem iz Soluna Mih. Molhom počeo u tom smislu obrađivati rezponce carigradskih i solunskih rabina. Obilni i vrlo zanimljivi materijal koji se nalazio kod Molha propao je 1941 godine prilikom okupacije Soluna, pre nego što je Molho mogao da mi ga dostavi.

Finansijama srednjovekovne srpske države, koja je posle Uroša I bila vrlo bogata, upravljali su većinom ljudi iz primorskih gradova (Skadar, Kotor, Dubrovnik)³⁶). Tako je, naprimer, srpskim finansijama pod Stefanom Dušanom upravljao Nikola Buća (de Bucchia)³⁷) koji je poticao iz jedne stare kotorske plemićke porodice i najpre bio zakupnik carina, zatim kraljevski camerarius i najzad carski protovestijar. O nekim vezama Nikole Buće sa Jevrejima priča Kosier³⁸), ali nam nije poznato na kakve se on činjenice pritom oslanja. Međutim, čista fantazija je kada on za bogatog Karavidasa (Kosier kaže da je bio bankar!) tvrdi da je bio Jevrej. Karavidas je bio u dalekom srodstvu s carskim dvorom, jer se njegov zet Jovan Oliver oženio po drugi put Dušanovom maćehom. Kosier priznaje i sam da za tu svoju tvrdnju nema istoriskog oslonca, kao što ih nema ni za ostale pojedinosti koje navodi o nekim tobožnjim trgovinskim vezama koje je Karavidas imao s Jevrejima³⁹). Prema tome Dušanovi „dvorski Jevreji“, koji su verovatno iz Kosierove knjige dospeli čak u arsenal NDH-ovske antijevrejske propagande, spadaju u carstvo bajki.

*

Iako položaj Jevreja na Balkanu u XIV veku nije bio nimalo težak — jer poslednji vizantiski carevi u vrtlogu političkih događaja nisu više imali vremena da se bave jevrejskim pitanjem, a s druge strane, kao što smo videli, nemamo nikakvih podataka o nekom antijevrejskom stavu srpskih vladalaca, u Bugarskoj su im pak Šišmanovići u čijim je žilama bilo jevrejske krvi pružali svaku moguću zaštitu⁴⁰) — ipak dolazak Turaka na Balkan predstavlja značajnu prekretnicu u istoriji balkanskih Jevreja. Blagonakloni stav turskih sultana prema Jevrejima, koji se bio počeo ispoljavati još pre nego što su turske vojske zakoračile na evropsko tlo⁴¹), daje se delimično objasniti time što su sultani u Jevrejima, koji su se pre-

³⁶) Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, II, 66.

³⁷) O porodici Buća, iz koje je izišlo nekoliko znamenitih finansiskih stručnjaka, vidi Jireček l. c.

³⁸) Kosier, Jevreji u Jugoslaviji i Bugarskoj, Beograd 1930, str. 18.

³⁹) O Karavidasu i Oliveru vidi Spomenik XI, 26; Glasnik 15 (1861), 295; Glas 94 (1914). — Kosierova knjiga je do danas, nažalost, jedini veći rad o Jevrejima na Balkanu na našem jeziku. Kosier je potpuno nekritično i površno prikupio ogromnu masu često vrlo zanimljivog i možda vrlo dragocenog materijala o jugoslovenskim i bugarskim Jevrejima, ne navodeći nigde svoje izvore, tako da se njegova knjiga može upotrebljavati samo s najvećom oprežnošću, jer je teško razlikovati faktične podatke od piščeve fantazije. Knjiga je baš zbog svojih mnogih površnosti i netačnosti primljena veoma nepovoljno kod jugoslovenskih Jevreja. Cvi Rothmüller objavio je u „Hanoar“-u (III. god., Zagreb 1930, str. 30 sq.) porazan prikaz Kosierove knjige.

⁴⁰) Mézan, Les Juifs espagnols en Bulgarie, Sofija 1925, str. 5 sq. Vidi i Jireček, Geschichte der Bulgaren.

⁴¹) Dubnow S., Weltgeschichte des Jüdischen Volkes, sv. V, str. 477. — Rosanes, Togarma I², str. 2.

težno bavili trgovinom i zanatima, već vrlo rano videli korisne podanike od kojih će moći stvoriti klasu zanatlija i trgovaca, na čiju će se lojalnost moći daleko više osloniti nego na svoje hrišćanske podanike, prema kojima je Porta morala postajati utoliko nepoverljivija ukoliko su se odnosi nove turske države prema hrišćanskom Zapadu pogoršavali, dok najzad nisu dobili karakter rata za totalno uništenje. Iako turske zemlje i pored te blagonaklone politike turskih sultana nisu bile eldorado za Jevreje — kasnije ćemo videti da su napr. janičari prema Jevrejima često zauzimali izričito neprijateljski stav, itd. — kako su to pretstavljali mnogi jevrejski pisci počevši od Carfatija i Usque-a sve do Rosanesa i Galantéa, ipak je Turska vekovima bila za sve Jevreje Srednje i Zapadne Evrope sklonište za kojim su sve više čeznuli što su se češće, počevši od XIV veka, na geta evropskih gradova srućivale oluje i proganjanja verskog i rasnog karaktera. I zbilja su diskriminacije kojima su Jevreji bili izloženi u zemljama pod turskom vlašću bile tako sitne da je Turska napaćenim juderijama u zemljama „hrišćanske ljubavi prema bližnjem” morala izgledati kao raj na zemlji. Zato su zemlje Turske Imperije na Balkanu postale utočište u koje su se slivale mase jevrejskih izbeglica iz svih evropskih zemalja. Već 1360 su Jevreji iz Ugarske, proterani od Ljudevita Velikog, naišli na prijem i zaštitu kod Joana Šišmana u Bugarskoj i osnovali opštine u Vidinu, Plevenu i Nikopolju⁴²). Nov obilan priliv nastupio je posle poznatog otvorenog pisma Carfatijevog u kojem pisac poziva sve Jevreje Zapadne Evrope da dođu u Tursku, koja im se opisuje kao obetovana zemlja. Mase aškenaskih Jevreja doprle su sve do Soluna sa svojim jidiš dijalektom⁴³) preplavljujući stari romaniotski element⁴⁴), potiskujući ga i pretapajući se u nj. Najzad se, posle 1492, preko cele te heterogene smese srućila bujica španskih begunaca, koji su, zahvaljujući ne toliko svojoj brojnoj koliko kulturnoj nadmoćnosti, ubrzo postali dominirajući element i dali definitivan pečat celom balkanskom Jevrejstvu.

Kada je Murat I 1361 godine zauzeo Jedrene, bile su onde dve jevrejske opštine koje su ga dočekale kao oslobodioca⁴⁵); čim je prestonicu premestio u Jedrene, bilo je jasno kakvim se planovima sultan zanosi. Murat je doduše poginuo 1389 godine, u trenutku kada je konačno slomio otpor srpskih državnica i kad mu je put na sever bio slobodan, ali je njegov sin i naslednik Bajazit nastavio njegovo

⁴²) Te iste izbeglice iz Ugarske osnovala su u Jedrenu, pored stare romaniotske opštine („Kal de los Gregos”), novu aškenasku opštinu „Budun”. Mnogi od njih otišli su u Solun.

⁴³) Taj svoj dijalekt, koji je izazivao zgražanje kod romaniotskih starosedelaca koji su govorili grčki, zadržali su oni sve do XVI veka: Emmanuel, Histoire des Israélites de Salonique, 1936, str. 47.

⁴⁴) Bašjazi, Adderet Elijahu, 6b. — O aškenaskom uticaju u romaniotskom ritusu vidi R. Josef ben Leb, Šealot u-tešuvot, III, § 21, 37.

⁴⁵) Rosanes, Togarma, I², str. 5.

započeto delo. Bajazit je, zauzevši Vidin i Nikopolj, već 1396 izbio na Dunav, gde se prvi put sukobio sa zapadnoevropskim trupama pod vođstvom ugarskog kralja i kasnijeg nemačkog cara Sigmunda, i potukao ih do nogu. Od 1396 do 1791, dakle čitava četiri veka, traje borba Turske i Zapada, i balkanski Jevreji su u njoj dali svoj doprinos. Taj doprinos u ratničkom pogledu svakako nije naročito znan⁴⁶⁾, ali je zato na drugim poljima bio od velikog značaja. Begunci iz Španije, naročito Marani, doneli su u svoju novu domovinu mnoga vojnička znanja: u prvom redu razvoj turske artiljerije, koju su Turci prvi upotreбили masovno, delo je balkanskih Jevreja⁴⁷⁾. Međusobna povezanost Jevreja, njihova delatnost na polju trgovine i nauke, kao i okolnost da su oni kao finansiski savetnici i lekari stajali vrlo blizu mnogim vladaocima, ubrzo je Turcima ukazala na mogućnost iskorišćenja Jevreja za nabavljanje svih vrsta informacija i za špijunažu, i Turci su se umeli time poslužiti⁴⁸⁾. S druge strane, mora se priznati da je među Jevrejima bilo i takvih koji su bili spremni da za novac čine iste usluge zapadnim hrišćanskim državama, gde su Jevreji bili stalno izloženi svakojakim proganjanjima, na štetu Turaka pod kojima su imali relativno miran i dobar život⁴⁹⁾.

Kada je Murat II 1429 definitivno zauzeo Solun, potpala je pod Turke najstarija i najveća jevrejska opština na Balkanu i od tada počinje nagli uspon Soluna koji je, naročito posle dolaska španskih emigranata, postao metropola Jevreja Jugoistočne Evrope, njihov duhovni i privredni centar. Pošto je Mehmed II zauzeo Carigrad i preneo ovamo svoju prestonicu, on je dobrovoljnim i prinudnim preseljavanjem Jevreja u novu prestonicu i regulisanjem odnosa između turske države i jevrejske crkve hteo da od Carigrada napravi glavni

⁴⁶⁾ Jevreja je bilo u neznatnom broju u „ghurebi“, stranačkoj legiji Murata II: Rosanes, *Togarma I²*, str. 10 sq.

⁴⁷⁾ Graetz, *Geschichte der Juden³*, tom. IX, str. 28, gde je naveden samo jedan deo savremenih izvora. — Zinkeisen, *Geschichte d. Osmanischen Reichs in Europa*, III, str. 368. Nicolai, *Navigations*, Antorff 1557, str. 256. Ispor. J. ha-Kohen, *Emek ha-baha* (ed. Letteris), str. 148. — Jevreje u topionicama i visokim pećima Rumelije pominje i jedan turski dokument od 15 februara 1584: Ahm. Refik, *Onuncu asr-i hicride Istanbul hayati*, Istanbul 1917, str. 17 sq.

⁴⁸⁾ Turcici Imperii status, Ludg. Batav., Elzevir, 1630, str. 71.

⁴⁹⁾ Kad je dubrovački nadbiskup A. Navarini 1597 hteo da zabrani rad lekarima Jevrejima, došlo je između njega i Dubrovačke Republike do zategnutosti, koja je pretila da se zaoštri u otvoren sukob. Senat Republike, koji je energično ustao u zaštitu svog jevrejskog lekara Samuela Abeatara, morao je u svom prizivu na kardinala Sfondrata priznati da je pomenuti lekar Republici neophodan između zato što preko njega i njegovih veza u turskim zemljama održava špijunsku službu u Turskoj: *Lettere Ponon*, VII, 224—225, 234, 239—240. — Godine 1477 ponudio se jedan Jevrej mletačkoj sinjoriji da uz pomoć nekog svog prijatelja koji je stajao u vezi s Jakovom, privatnim lekarom sultana Mehmeda II, otruje sultana: R. Fulin, *Errori vecchi e nuovi*, Venezia 1882, str. 110—112; Mas Latrie, *Projet d'empoisonnement de Mehmet II*, Gênes 1881, str. 5.

verski i duhovni centar Jevreja u Turskoj⁵⁰). Međutim, to mu nije pošlo za rukom, usled unutrašnjeg otpora samih Jevreja, koji su u novostvorenoj ustanovi „vrhovnog rabinata“ videli kršenje principa organizacije svog verskog života, i zato Carigrad za balkanske Jevreje nikad nije postao ono što je za njih bio Solun više od 300 godina.

⁵⁰) Zauzevši Carigrad uputio je Mehmed II Jevrejima svog carstva proglas u kojem ih poziva da dođu i da se nastane u novoj prestonici. Novodošli Jevreji osnivali su u Carigradu posebne opštine, kojima su davali nazive po imenima mesta odakle su se bili doselili: Kastorija, Negroponte, Jambol itd. Mnoge opštine, kao napr. Ohrid i Štip, potpuno su preseljene u Carigrad i od onda u ova dva poslednja mesta nema jevrejskih opština. Uporedi: Rosanes, Togarma I², str. 22.